

ДИМИТЪР КЕНАНОВ (Велико Търново)

ТОПИКАТА В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Общите места (*κοινὰ τόποι*) са характерен елемент от съдържателния и стилев облик на средновековната литература. Официалната духовна култура на феодализма е идеологизирана в пределна мяра. В частност обширният дял на агиографията има назначение да внуши у човека моралните, естетическите, философските и политическите ценности, които вкупом представят абстрактният идеал за положителна личност. Каноническите книги са източникът, откъдето проповедникът-писател черпи примери на съвършенство според класовите възгледи на феодалното общество. Може определено да се твърди, че агиографският герой е неизменяем по същност и социален стил на живот дотолкова, доколкото постоянни и непроменчиви са християнските догми. За таланта на художника се съди по това, доколко в неговото съчинение са вградени етикетните представи за героя-светител. За словесно майсторство се приема естественото незабележимо вплитане на топиката в структурата на произведението. В такъв план се срещат авторски признания, че написаната творба е „съставена“, т. е. в тъканта ѝ са положени избрани предходни източници, установени събитийно-обредни състояния, психични преживявания, образни формули и т. н. Срв. *Симеон Метафраст*: „Житие божественного отца Николая как едва ли какое другое услаждает слух, радует душу и путеводит к добродетянию. Нам должно, по мере своих сил, *пересказать* его и представить словом (хотя оно известно большинству и знакомо) лишь одного ради, чтобы привести на память и тем усладить души, стремящиеся к добродетели“¹; *Патриарх Евтимий Търновски*: не бо лъжнымъ басньмъ посъдѣвавше, се съставихомъ слово, нь от истинныхъ и нельжныхъ съдѣтехъ нельстнаа изъбрахомъ развѣменѣа, нхже люботроуден се върѣщеть въ бжстєныхъ писанїихъ.“²

¹ Симеон Метафраст. Житие на Николай Мирликийски. Цит. по Византийские легенды. Л., 1972, с. 140.

² Евтимий Търновски. Похвално слово за Константин и Елена. Цит. по G. Mihăiță. *Cultură și literatură Româna veche în context European*. București, 1979, p. 332.

Тоя начин на литературна работа се разпространява широко с метафрастичния стил, който през XIV в. се доразвива в славянските литератури от гледна точка на исихазма. Новият етап в същност намира своите горещи приемници в България чрез делото на Евтимий Търновски и организираната от него Търновска книжовна школа. Самият Григорий Цамблак е непосредствен ученик и биограф на бележития български културен строител.

От друга страна, не бива да се забравя, че художественото творчество е специфична форма на отражение на действителността. Въпреки меродавната власт на етикетната литературна система, т. е. въпреки метафорично-символичната и идейна топка, в агиографската книжнина реалната историческа епоха остава правдоподобни следи, по които могат да се възстановят съществени черти на конкретното време. Двете насоки — на абстрактно-изобразителната топка и на „реалистичните елементи“ — са в диалектическо противоборство и единство.

В следващото изложение се правят наблюдения върху две от известните агиографски съчинения на Григорий Цамблак: Похвално слово за Евтимий и Надгробно слово за митрополит Киприан. Те съдържат важни свидетелства за авторовото отношение към топката. Григорий Цамблак е първият животописец на обществени дейци, близки негови съвременници. За тях няма предходен агиографски цикъл и в творбите се проявяват възможно най-пълно личните писателски предпочитания към жанровата роля на общите места.

Значителна част от топката в разглежданите произведения се намира под знака на сакрализирания библейски стил на мислене. Образци за сравняване на житиеписните герои-светители са положителните фигури от библейските сказания. Образите-норми (термин, заимствуван от Л. Грашева) се внасят задължително в агиографията поради няколко причини: хероичните лица от „Свещеното писание“ изчерпват средновековния идеал за възвишената личност и те са върховна еманация на добродетелния човек по измеренията и преобразованията на византийската калокагатия (καλός — прекрасен, ἀγαθός — добър, благ³).

Християнското мирозрение преодолява античната представа за цикличността на времето. Ала за древното схващане напомня типолого-алегоричното тълкуване на библейските книги — за събитията от Новия завет се сочат „пророчания“, „прообрази“, първообрази-модели в Стария завет. Ето например у Евтимий: „вече ра празднивахомъ еже въ цръковъ богородницъ въхъд, свѣтлоє дѣвѣ н отрокѣвницъ провождєніє, еже съ выше н нзначала боготыць (Давид) проовразн: „Прнведжт са — рекъ — царю дѣвы въ слѣд еж“⁴; у патриарх Герман: „Но да ми прннесеть Двѣд, шць...

³ Вж. А. Ф. Лосев, Классическая калокагатия и ее типы. — В: Вопросы эстетики. З. М., 1960, с. 411 и сл.; И. П. Медведев, Византийский гуманизм XIV—XV вв. Л., 1976, с. 22; Д. Кенанов, За литературно-естетическите и стилино-композиционни принципи на Евтимий Търновски. — Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, т. XV, С., 1980, кн. 1, с. 158—159.

⁴ E. Kałużniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901 (London, 1971), p. 171.

НАСНЪЕ ВЪРЪЗОВА ДЪВЪСКОЕ ВОСЛЪДОВАНИЕ, ЯКОЖ (Е): „ПРЪВЕДЪТ СЪ КЪ ЦРЮ
ДЪЦА ВЪ СЛЪДЪ ТОА“ (Пс. 44,15)⁵.

По сходен типологичен път се сравняват и агиографските герои. Всичко това става в границите на мистичния библейски историзъм, който в смутни времена взема връх в светоотношението на средновековния писател. Тъкмо тогава усилено той издирва „предобрази“ на съвременни събития в тайнствените му староеврейски сказания. В същност така се достига до екзалтирана проповед на провиденциализма, с който се възпитава социална пасивност у средновековния човек, неверие в собствените му сили срещу трудните изпитания в живота.

И двете слова (надгробно и похвално) са написани от Григорий Цамблак, след като той преживява заробването и изпепеляването на България, а по данни от творбата на Кириан той присъствува на възпоминателен обред за него. Цамблак използва форми на типолого-алегоричния метод, когато желае да изтъкне, да открие съдържанието на определен момент, неговата идейна значимост. В епизода за насочването на Евтимий към Атон се твърди за участието на провиденциалния план: „ТАКО БЪ ИЗВОЛАН СЪ БОЖЪСТВЕНОМУ ПРЪМЫСЛУ, ЯКО ДА Н СЪАЩЕННАА ОНА ГОРА ДОСТАЧНОДНАГО СЕГО ПРЪНМЕТ Н ДОВОЛНО СЕГО ДЪВРОТЫ НАСАДАНТ СЪ Н ТОГОВУХ ПОХВАЛЪ СЪВЪДЪВТЕЛЪ БЪДЕТ Н ПРОПОВЪДНИКЪ ВЕЛЕГЛАСНЪШЪН.“⁶

По-нататък е казано за успешната борба на аскета със силите на злото (дявола), чието олицетворение е златолюбивият византийски император. За да подскаже на читателя (слушателя) колко поучително важна е победата на заточения Евтимий над властителя, Григорий Цамблак въвежда алегоричен екзегезис: „Н НСПЛЪНЪВАШЕ СЪ ТОГДА ЕВЪНГЕЛСКОЕ СЛОВО: „ДА ВЪСЪАЕТ СЪВЪТ ВЪШЪ ПРЪД ЧЛОВЪКЪ, ЯКО ДА, ВЪНДЪВЪШЕ ДЪВРАА ВЪША ДЪЛА, ПРЪСАВЕАТ ОЦА ВЪШЕГО, НЖЕ НА НЕБЕСЕХ“ (Мт. 5,16) (154).

По-нататък, за да се разкрие по-ярко чудодейният епизод с вдървената ръка на палача⁷, отново се поднася познатият похват: „Н ИСТННСТЪВЪАШЕ Н СЕ О НЕМЖЕ МОЛАШЕ СЪ ДЪВЪДЪ: „ПО ДЪВЛАМЪ РЪКОУ НХ ДАЖДЪ НМЪ“ (Пс. 27,4) (214). Не със силата на врага, а с божествената воля идеалистически е обяснена причината за падането на Търновград: „Н КОНЕЦЪ НЕ СВОЕЖ СЛОЖ ПРЪВЕМАЕТ ЖЕ, ОБАЧЕ СЪДЪБАМЪ БОЖЪНМ, ОУМЪЛЪКНЪШЪНМ“ (200). От художествена гледна точка Цамблак вмъква майсторски донякъде „своя“ разновидност на подобен идейно-композиционен топос, когато разказва за исихасткия екстаз-съзерцание на Теодосий Търновски.

⁵ Велики Минеи-Чети на Макарий, м. ноември, тетр. III, М., 1914, кол. ГКА.

⁶ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 146—148. Нататък цитатите се дават, като в скоби се посочват само страниците.

⁷ Срв. Ив. Дуйчев. Легендарный мотив у Григория Цамблака. — „Slavia“ (Praha), 1953, XXI, 2—3, р. 345—349; Б. Трифуновић. Азбучник српских средњовековних книжевних појмова. Београд, 1974, с. 71.

Така възприемателят отрано е подготвен за изключително драматичното съдържание на похвалното слово (поробването на българските земи, принудителното заточаване на Евтимий от турците).

Провиденциални идеи има и в Надгробно слово за Киприан. Ето как е пресъздадена непомерната скръб от смъртта на всеруския митрополит след анафорично изброяване на загубите: „слышахъ ѿремънны гласы нѣкыи сътованы, жалостны, нмн же опѣствѣвшн ѿрѣсалии' рыдааше со многими нными сѣ препѣвающѣ: „пѣтне сноновеи плачют са“. сѣ же тогда рѣша са, ннѣ же испланиша са.“⁸

* * *

Сравнения с библейски (старозаветни и новозаветни) герои. Григорий Цамблак чрез свой паралелизъм поставя обикновено в превъзходяща светлина Евтимий спрямо старозаветните лица. Уводът на Похвално слово за Евтимий се гради върху успоредното сравнение-противопоставяне между „древния Аарон“ и „апостолската слава“ на Евтимий. Някъде още по-пряко се повествува за символичното противоборство и победата на светителя спрямо подвизите на галерия от старозаветни фигури: „похваляет са Гедешнь, Мадѣанты побѣдныи, подобно н Давыдъ въ пощнхъ, яко въ тѣмахъ побѣднѣхъ, прославляет са, нж оржжннцн онн плѣтстѣн н въ чювствен болѣзныхъ н крѣвен нзлѣанн побѣждаемн въ правдѣ. Свѣднмѣ же онѣхъ явн са побѣднѣхъ нхъже бранѣ въ мыслн състонт са, нже толко крѣпчанша естѣ н лютънша плѣтскыа бранн, еанка крѣпчайша н высчанша въ плѣтн мыслѣ“ (150). В антитетичните разсъждения се забелязва ценностната корелация: външна (т. е. физическа, плътска) борба и вътрешна (мисловна) съпротива. Откъсът е отсянка на известната новозаветна антитеза: външен//вътрешен човек: „Ако и да тлее външният наш човек, пакъ вътрешниятъ всеки ден се подновява“ (2 Кор. 4,16). По такъв повод в средновековното православно богословие се говори и за външна (езическа) философия. С други думи, тук се изявява ценностната опозиция: „свещено//сврѣхсвещено“ по тълкуването на С. С. Аверинцев: „Ета опозиция в двуединстве християнского канона Библии: Ветхий заветъ свят, однако Новый заветъ болѣе свят... Она выражена в архитектурѣ церкви; весь храмъ — священное место, но алтарь — священнейшее... Она выражена в двойственной системѣ этики: браку принадлежитъ „честь“, но аскетическому обетному „девству“ болѣшая „честь“ (I посл. Кор. VII)⁹.

Навсякъде Евтимий е изравнен с новозаветните герои, но никъде той не ги превъзхожда, както спрямо Моисей или Давид. По-високата сакралност на новозаветния морал се признава и в пасажа, който следва

⁸ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1958, с. 186. Нататък страниците от изданието се посочват в скоби.

⁹ С. С. Аверинцев. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья (общие замечания). — В: Античность и Византия. М., 1975, с. 280: За символичното тълкуване на библейските книги вж. Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской литературы. Ленинград, 1971, 2 изд., с. 175 и сл.

след цитирания горе откъс: докато Старият завет ратува за физическа (плътска) борба, към по-висшата мисловна борба насочва Новият завет; затова духовната победа на Евтимий е „предвидена“ и възвеличена според Цамблак от самия апостол Павел: „ТѢМЖЕ Н КЪ ТАКЪВЪЯ БРАНКЕ-АНЧЕСТВЪ НАС ВЪВРЪЖАЖ ПАВЕЛЪ ГЛАГОЛАШЕ: „ІАКО НѢСТЪН НАМ БРАНЪ КЪ КРЪВН Н ПЛЪТН, НЖ КЪ НАЧАЛОМ, КЪ ВЛАСТЕМ, КЪ МНОГОДРЪЖИТЕЛЕМ ТЪМЫ ВЪКЪ СЕГО, КЪ ДОУХОВНЫМ ЗЛОБЪ ВЪ ПОДНЕБЕСНЫХ“ (Ефес. 6,12).

Постоянните епитети за назоваване на сакралните герои са донякъде ключови думи (термин на Д. С. Лихачов). Касае се за лексико-семантична група от прилагателните „блажен—боголепен—божествен—свети“, които изразяват положителни качества¹⁰. Григорий Цамблак прикрепва епитета „блажен“ към Евтимий, апостол Павел, Киприан. В контекста могат да се разчетат следи от употребата на други думи с корен „благ“, като анафоричните приветствени „радвания“ (хайретизми)¹¹, породени от личността на Киприан: „БЛЖНЪ БВО УНЪ, ІАКО ТАКОВЪ ЛЮБОВ' НЗСТАВН ВСЪМ,

ВАМ' ІАКОВЪ НѢС[ТЪ] В ЧАВЦЕХ' ННѢ ОБРЕСТІ. БЛЖЕН'Н ВЪ, ІАКО СЮ ПРѢМ-ШН“ (182). Епитетът „блажен“ за ознаменуване на положителни стойности отвежда към първообразеца — псалмовите стихове: „Блажен мъжът, който не ходи в събранието на нечестивите“ (Пс. 1, 1).

В синонимна близост с „блажен“ е прилагателното „сладък“. Най-ясно положителното му значение се разкрива в определителната му функция към Киприановия „глас“, където има двойно обозначение на обекта в духа на псалмовата стилистика (срв. явлението „стилистична симетрия“¹²); т. е. „сладък“ = „небесен“: „МОЛЧНТ ГЛАС' СЛАДК'Н ОНЪ Н ДА СИЦЕ РЕКЪ НБСНЫН“ (185). Малко по-преди от този цитат се забелязва своеобразна „синестезия“ — смесване на усещанията за сладост с представите за слънчева светлина, когато се оценява степента на светителската доброта:

„УГНДЕ ДОБРОТА ОНА, ІАЖЕ ПАЧЕ СЛНЧНЫХ' ЗАРЕН ВАМЪ ЖЕ Н НАСАДЧАИШАА.“ Сякаш писателят се опива в игровите светлосенки на речта, в „плетенето на словото“ по подобие на библейския език. За това загатва и Цамблак, въвеждайки староеврейския псалмописец като висш пример на словесник: „БОГОСЛОВНАГО АЗЫКА ОУЧЕНІЕМЪ, СМОУ ЖЕ Н ПЪВЕЦЪ ПЛЕТЖ СЛОВО ГЛАГОЛАШЕ: „АЗЫКЪ МОН ТРЪСТЪ КНИЖНИКА СКОРОПИСЦА“ (Пс. 44, 2) („Похвално слово...“, 116—118). В същия синестезиен паралелизъм е твърдението за „сладостта“ от възможността да се види в лице Киприан по време на престоя му в Търновград: „Н СТАРЪ Н НЕДЪЖЕНЪ, НЕМОЩ ПО-НВДНѢШЕ, ТАМО ТЩАХЪ СЪ. НЕО ВЕЛНКА СЛАДОСТЪ БЛАШЕ, ЕЖЕ СТГО АНЦА ВОСПРІАТН ОНОГО“ (184). Качеството „сладък“ се приписва метафорично изненадващо спрямо различни лексеми: „СЛАДКОЕ ОНО СТГО ВЪХОЖДЕННЕ“ (185),

¹⁰ Н. Г. Михайловская. Системные связи в лексике древнерусского языка XI—XIV вв. Нормативный аспект. М., 1980, с. 211 и сл.

¹¹ За хайретизмите с „блажж“ при Климент Охридски и Патриарх Евтимий срв. Д. Кенанов. Евтимий Търновски и агиографският цикъл за Петка Епиватска. — Аспирантски сборник, кн. IV, св. I, 1977, Велико Търново, с. 15.

¹² Д. С. Лихачев. Поэтика..., с. 185—192.

„СААДКАА УЧИМА ТИШИНА“ (186), „КОЛНКО ВЪДЪБИ ПЪДЪАТЪ, НЖЕ Н КАМЕННЕ ЗАМАГЧИЛО БИ СА ЕСТЕСТВО, ВСА СААДЦЪ ПРЕТЕРПЪ“ (188), „БААГА ВПОБАНА“ (185), „БАЖИМЕ ОНО ПРЕСТАВЛЕНЕ“ (186).

За наименоване на положителните герои се прибавят още епитетите: „преподобен“, „свети“ (често в субстантивирана форма), „велики“ (великият Евтимий), „божи“ (божият човек). Когато пряко или за съпоставяне навлиза библейски персонаж в текста, тогава се получават синонимни гнезда („втори — нов — друг“) от типа: „другия Моисей“ — „втория законодател“ — „великия Моисей“; „новия Авраам“ — „верния Авраам“.

* * *

Някои метафорични съчетания — топоси. Обичано общо място в старобългарската литература е сравнението с „жило“. Григорий Цамблак се възползува от него при вълнуващия епизод за раздялата на търновци с родния град. В случая художникът Цамблак се налага над канониста Цамблак — с творчески усет се преосмисля етикетното уподобяване, като се поставя в неетикетна обстановка, преодолява се автоматизираната представа¹³ за думата „жило“ и на нея се придава нова поетична сила. Тъй се постигат живост, художествена убедителност в пресъздаването на драматичната сцена: „н плача бѣхъ дѣннѣ ѿнн! что бѣ прѣселенїа горше н сѣрдныхъ разлченїа вѣднѣнше, възпомнннїем н ѿтѣчства н свонхъ јако ж лжм прнсно провадаа срдце“ (218). Разтърсващата болка от преживяното, емоционалната памет на очевидеца разрушават теснотата на топоса и му вдъхват ярка изразителност.¹⁴

Синонимна метафора на „жило“ е „стрела“ — твърде много вписвана в старозаветните книги (Ерем. 9, 8; Зах. 9, 14; Пр. 25, 18 и другаде). Тя е внесена непосредствено след разгледания откъс и съсредоточава в себе си дълбоката болка на Евтимий от народното разорение при раздялата си с търновци: „посрѣдѣ снхъ велнкын пѣшь шестѣвѣж, жезломъ подпрѣдемь, слъзамн обнлвемь н тѣмамн стрѣль оуразвѣж“ (218).

В словото за Киприан: „срдца стрѣлаа печалн възен“ (187). Лексемата е позната и с прякото си значение (вид оръжие), с него тя нерядко се прикрепя към образа на злата (демоническа) сила. Така е в сюжетната част преди избиването на сто и десетте първенци на престолния град: „сама н снце лжкавын своннн пленнцамн свазаема себе зрѣше н своннн стрѣламн извнма н невъзможно бѣ томѣ малчанїемь прѣвнестн своѣа снлы ннзложенїе н оръжїн ѿскждѣнїе въ конецъ“ (206).

¹³ Д. С. Лихачев, *Поэтика...* с. 112—113.

¹⁴ За да се види разликата, нужен е пример на същия топос, но вече в етикетна обстановка. Така е, когато съпоставянето изобразява възпламеняващата подбуда, заразителния образец на добродетелния човек, комуто е необходимо да се подражава. Из увода на Житие на Ромил Ведински от монах Григорий Доброписец: „н поревнѣють добродѣтель слышавшей јако желомь нѣкын ревностїю къ равны поденгѣ възвѣждатн се ревностн бѣ желомь“

нѣкое по ревномѣ въздржеть дшамь слышѣнн. П. А. Сырку. *Монаха Григория житие преподобного Ромила.* — Памятники древней письменности и искусства. СXXXVI. СПб., 1900, с. 2.

Като заточеник на Евтимий е предлагано злато, което той отказва да вземе: „н злато приишаше много, къ потребвѣ покоа молѣхъ приа-ти, ми же н штсждоу къ небесн тѣмь оустрааше лѣственцѣ, сконма рѣ-кама ницимь сѣа раздаати наоучаѣ“ (228—230). Жестът е форма на положителния личностен стил на поведение (ситуационен топос). Така по-стъпва и Иван Рилски в житието, написано от Евтимий. Отношението на рилския пустинник отразява разбирания на Симеон Нови Богослов.¹⁵

От тактическата военна хитрост част от войската да „бяга“, престру-вайки се на победена, Григорий Цамблак построява разгърнато сравнение за добродетелните подвизи на Евтимий: „снѣ н нскоуспын нашъ коннѣ мысазныа вранн, лицемѣра са побѣждати са естѣством паче онъ сво-бодным доушѣ побѣждааше естѣство“ (134). Не е трудно да се открие един от творческите първообрази — Евтимиевото Похвално слово за Иван Поливотски, където в подробен летописен разказ се повествува за хит-роумния начин, чрез който Калоян разбива рицарите-кръстоносци на Ла-тинската империя и пленява нейния император Балдуин I (14 април 1205 г.). Калоян изпраща преден отряд към Одрин, а основните си войски укрива в местността на сражението. Преследвачите на „бягащия“ отряд попадат в обкръжението на българската армия.¹⁶

Интерес представляват ред заучени речеве модели¹⁷, стилистични и риторични похвати, като словосъчетанието, възпиращо продължителността на повествованието, или изброяването: „[н] просто рѣци“ (164) (*наі аплѣс еітеіу*) в Похвално слово за Евтимий и пак там проявите на двойния изказ¹⁸: „истинное любовѣдріе, ннмчское глагола житіе“ (126): „страхом авіе н оужасомъ объать быѣ“ (140) — срв. Изх. 15, 16; Вт. 2, 25.

И не на последно място влияние върху топиката оказва утвърденият композиционен строй на агиографските жанрове. В доклад на Ю. А. Али-сандратос бяха набелязани общи елементи между Надгробно слово за Киприан и творчеството на Григорий Нисийски¹⁹.

* * *

Очевидна е високата книжовна образованост на Григорий Цамблак, безспорно е майсторството му да разкрива нова инсказателна и поетич-на енергия в топиката, която е източник за възпитаване на официалните догматични възгледи и с това тя е насочена несъмнено в защита на ми-рогледните ценности, признавани от господстващия слой на феодално-то общество. С по-нататъшните изследвания върху значителния и сложен въпрос за общите места ще стане възможно да се осветли неизвестната психология на средновековното литературно творчество.

¹⁵ Подробно вж. Д. Кенанов, Патриарх Евтимий и агиографският цикъл за Иван Рилски. — Старобългаристика, II (1978), кн. 1, с. 85—86.

¹⁶ Вж. текста в изданието на Е. Калужниаски. *Op. cit.*, p. 197.

¹⁷ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. *Цит. съч.*, с. 82. По въпросите на топиката вж. посочения речник на Дж. Трифунович, статията „Общи места“, където накрая е дадена подробна библиография. Основен е трудът на Е. R. Curtius. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb, 1971. Превод от немски.

¹⁸ Срв. Д. С. Лихачев. *Цит. съч.*, с. 126.

¹⁹ Ю. А. Алисандратос. Следы патристических типов похвалы в „Житие Стефана Пермского“. Доклад пред ИРЛИ (Пушкинский дом), ОДРЛ, Ленинград, 3. дек. 1980.